

SAAREMAA MUINASSADAMAD – VILTINA

Ajaloolised sadamakohad on erutanud nii tavainimeste kui ka professionaalsete uurijate meeli pea kõikidel ajajärkudel, nende lokaliseerimist arheoloogiliste meetoditega on aga kuni päris viimaste aastakümneteni peetud praktiliselt võimatuks. Muinassadamate asukoha üle on küll arutletud, tuginedes aga sealjuures üksnes ajaloolistele allikatele ja ehk rohkemalgi määral romantilisele nägemusele esivanematest kui uljastest meresõitjatest. Viimane aastakümme on kaasa toonud muudatusi ning Eesti tasandil on Saaremaal olnud selles valdkonnas teedrajav osa. Et meri on Saaremaale alati oluline olnud, on see ka igati ootuspärane.

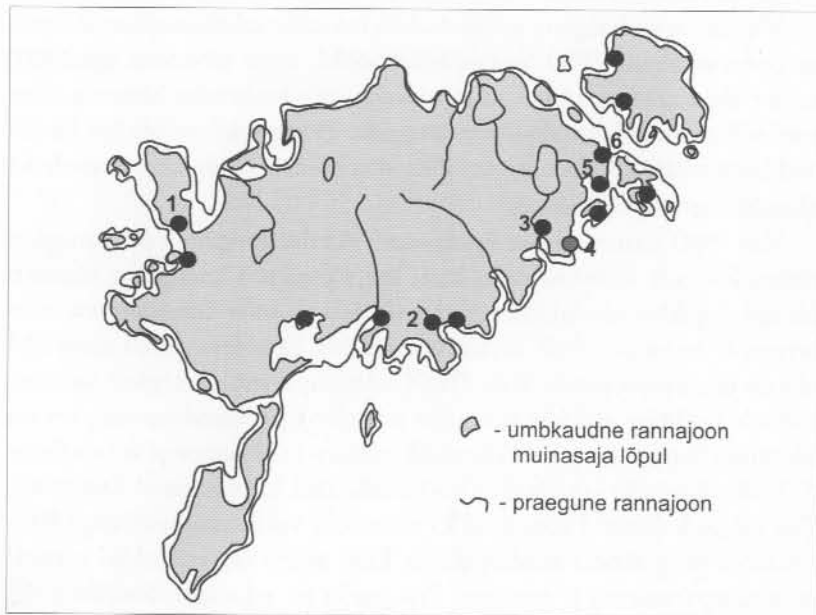
Muinas- ja keskaegsete merenduslike maastike arheoloogiline uurimine Eestis sai alguse 1990. aastate teisel poolel, tuule tiibadesse aga 2000. aastate algul rahastatud uurimisprojektiga, mis keskendus Saaremaa merendusliku maastiku ajaloolisele arengule. Praeguseks on see üle kasvanud laiemaulatuslikuks uurimistööks, mis hõlmab lisaks Eesti saartele ka Mandri-Eesti rannikualasid.¹

Veel 1990. aastate alguse Eestis usuti, et arheoloogiliselt on kunagiste sadamakohtade leidmine sama hästi kui võimatu. Ometigi on võimatu saanud ajapikku võimalikuks ning seda eeskätt meie läänepoolsete naabermaade eeskujul. 1990. aastate keskel leidis käesoleva artikli autor end ühisest uurimisprojektist koos Dan Carlssoniga, muinasaegsete sadamakohtade uurimise alal ühe tuntuima arheoloogiga Skandinaavias, kes on suutnud Ojamaal tuvastada kümneid muinas- ja keskaegseid sadamakohi. Tekkis huvi viia samalaadne uurimistöö läbi ka sõarsaarel Saaremaal. Töö käigus kujunesid kontaktid ka teiste selle valdkonna uurijatega Põhjamaades ning sündis kontseptsioon Eesti saarte merendusliku maastiku seaduspärasustest ja arengust. Praeguseks on seljataga pikaajaline töö kaardimaterjali ja teooriaga, lisaks läbi viidud rida arheoloogilisi kaevamisi Saaremaa eri kohtades.

¹ ETF grant nr. 6998, mille raames on valminud ka käesolev artikkel.

Sadamakohad kui arheoloogilised muistised

Sadamakohtade lokaliseerimine eeldab head kaardimaterjali, mis nõukogude ajal oli arheoloogidele kättesaamatu. Kuigi ka tollal teati, et maatõus on Lääne-Eesti rannikualasid tugevasti mõjutanud, jäi selle protsessi ulatus täpsete kaartide puudumisel siiski ebamääraseks. Alles 1990. aastatel, kui kättesaadavaks said 80. aastate lõpus koostatud 1:10000 kaardid samakõrgusjoontega iga meetri järel, sai selgeks, kui ulatuslikult Saaremaa rannik esiajaloo jooksul muutunud on. Samal ajal hõlbustus ka ligipääs välismaa arhiividele, mis kaardimaterjali osas on Eesti puhul eriti oluline just Saaremaa uurimisel – nimelt säilivad pea pooled 17. sajandi lõpu Saaremaa katastriplaanid Rootsi Riigiarhiivis, ülejäänud Tartus Ajalooarhiivis. Need kaardid, enamik ligikaudses määras 1:8000, on maastikuarheoloogilises uurimistöös kõrgelt hinnatud, kuna neil kujutatud kultuurmaastik on maaparandustöödest veel pea täielikult puutumata.

Joonis 1. Saaremaal seni uuritud muinasaegsed sadamakohad. Tekstis mainitud kohad on 1 – Kurevere, 2 – Pälla, 3 – Rõosa (Paemõis), 4 – Viltina, 5 – Neemi, 6 – Tornimäe

Kahjuks pole säilinud 17. sajandi katastriplaan Saaremaa keskosa kohta, saare lääne- ja idaosa, kaasa arvatud Muhu, on nendega see-eest täielikult kaetud.

Uurimistöös käigus on töötatud välja meetodid ja kriteeriumid muistse merendusliku kultuurmaastiku ja selle osade tõlgendamiseks, mere lähedaste alade asustumustri seaduspärasuste interpreteerimiseks ja kunagiste sadamakohade lokaliseerimiseks. Paraku on paljud kohad, mis topograafiliste ja kultuuriliste kriteeriumide põhjal võiksid kunagi olla olnud kasutusel sadamadena, jäänud maatõusu tagajärjel sisemaale juba sajandeid tagasi ning sinna on ajaloolisel ajal tekkinud (kaluri)külad, paljud potentsiaalsed kohad on aga hävinud nõukogudeaegsete maaparandustööde või militaarobjektide rajamise tagajärjel (Mägi 2004a). Mõned kohad on siiski suudetud ka arheoloogiliselt lokaliseerida ning osadel neist on viidud läbi arheoloogilised kaevamised. Üks sellistest on Viltina Saaremaa lõunarannikul (joonis 1; Mägi 2006; 2007a).

Viltina ümbruskonna rannaasustus

Tänapäevane Viltina küla koosneb seitsmest hajali asetsevast talust, mis on põhiliselt kasutusel suvekodudena. Praegusest merepiirist jäävad talud 500–1500 m kaugusele. Viltina küla tekkeajaks võib lugeda 18. sajandit. 17. sajandi lõpu katastriplaanil oli siin veel tegu üksiktaludega (Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 308, n. 2, s. 64), sajand hilisemale kaardile on aga juba märgitud väikeküla nimega *Filtin* (Mellin 1798).

17. sajandi kaardi üksiktaludest kandis suurim ja ilmselt olulisem nime *Kofferra*, selle kõrval paiknenud veidi väiksemat talu kutsuti *Mürke*. 17. sajandi rannikust jäid talud umbes 600 m kaugusele. Nii *Kofferra*, *Mürke* kui ka muud hilisema Viltina alale jäänud talud kuulusid tollal Audla (*Haucül*) mõisale, mille keskus paiknes aga 7,5 km eemal (EAA, f. 308, n. 2, s. 64). Kuna kõik ülejäänud Kõiguste poolsaare talud kuulusid kohalikele mõisatele, võib Audla mõisa eraldiseisvat rannamaavaldust pidada kohaliku kultuurmaastiku veidi ebatavaliseks jooneks. Võimalik, et siin oli tegemist jäänukiga ajast, mil Viltina ümbruskond oli veel sadamana oluline ning seda haldas ümbruskonna vanim ja mõjukaim mõis – Audla.

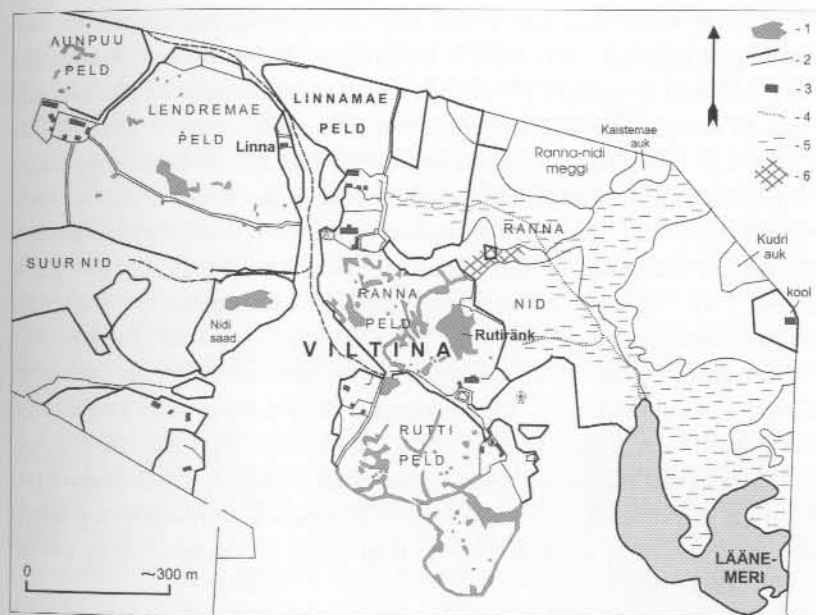
Pole teada, millal Viltina rannalähedased talud alguse said. Enamikul Läänemere maades teadaolevatel juhtudel jäid rauaaja teise poole talud ja külad rannikust 1–2 km kaugusele. Asustus nihkus uuesti merele lähemale alles 13.–14. sajandil (vt. näiteks Crumlin-Pedersen 1996). Enamasti seletatakse seda eelriiklikule ajale iseloomuliku mereröövluusega, mis tegi rannikule liialt lähedal elamise ohtlikuks. Olukord muutus keskvoimu kujunemisega, mis suutis tagada piisava turvalisuse ka rannaküladele. Ka kesk- ja hilisemal ajal ei elanud inimesed siiski otse mererannal – tollased rannakülad jäid veepiirist alati vähemalt saja-paarisaja meetri kaugusele. Igapäevane elu otse mererannal oleks olnud tormide, veetõusu ja rüüsiää tõttu keeruline. Eelnevast lähtuvalt tõlgendatakse kõikjal Põhjamaades arheoloogilist asustusküti kunagise rannajoone läheduses kui sadamakohta, isegi kui see oma üldilmelt ei erine tavalisest asulakohast (näiteks Näsman 1991; Crumlin-Pedersen 1991; Christoffersen & Porsmose 1996; Ulriksen 1998; Mägi 2004a: 147–152).

Viltina küla põllumaa on kivine ja väheviljakas, veidi parem on selle kvaliteet Randvere ja Asva külas, mis jäävad Viltinast eri suundades 1–2 km kaugusele. Randveres on asustusüksus paiknenud hiljemalt alates meie ajaarvamise esimestest sajanditest, mis ajast on teada ja kaevatud kivikalmet küla lähisel. Viikingiajal püstitati varasema matmiskoha kõrval osalt kiviringidega, osalt struktuuritu kivivarekalme (Mägi 2002a, 47–51). Asva küla põldudel varast asustusüksust markerivad kivikalmed puuduvad, küll aga on erinevaid kalmeid teada Kahtla ja Laimjala küla maadelt.

10. sajandil hakati surnuid matma praeguse Viltina küla alale, tollal vahetult mererannal paiknevale künkale. See kivikalme – Viltina Rutiränk – kaevati peaaegu täielikult läbi 1940. aastal seoses Nõukogude sõjaväebaaside rajamise plaaniga. Kalmet iseloomustas silmatorkavalt rikkalik leiumaterjal (Mägi 2002a: 60–63). Lisaks Rutirängale registreerisid arheoloogid selle ümber terve rea üksikkalmeid, millest osa jõuti samuti kaevata. Alates 1999. aastast taas alguse saanud arheoloogilised uurimistööd Viltinas on näidanud, et kalmeid leidub seal veelgi.

Viltina väheviljakas maapind ei sobi esmapilgul kokku sealse kalmeterikkusega ega ka haudadesse kaasa pandud rohkete luksuslike panustega. Tollal tulenes inimeste jõukuse eeskätt põllumaast ning üldjuhul paiknevadki uhkemad kalmed paremate põllumaade ümbruskonnas. Kivikal-

mete kontsentratsioon Viltinas lubab seega oletada, et kohal oli mingit laadi rituaalne tähtsus. Kalmete rohkus esmapilgul kõrvalisel alal iseloomustab ka mõningaid teisi Eesti piirkondi – Saaremaal näiteks Kureveret või Põhja-Eestis Muuksit. Taoliste alade ühiseks jooneks tundub olevat see, et läheduses paiknes või paikneb senimaani soodne sadamakoht. Ilmselt eelistati taoliste rituaalsete kogunemiskohtade valikul meritsi ligipääsetavaid kohti.

Joonis 2. Viltina küla ja ümbruskond. 1 – kivine kõrgendik; 2 – piirid, osalt ilmselt kiviaiad; 3 – chitised; 4 – ojad; 5 – soo; 6 – sadamakoht. Omaaegsete kohanimedega ümberjoonistus 1875. aasta kaardilt (Eesti Ajalooselts, f. 3724, n. 5, s. 2946)

Sadamakohad rahva mälus

1874.–75. aastast pärineval Viltina kaardil on varasema *Kofferra* talu asukoht tühi, kuid selle läheduses olev väikemajapidamine kannab nime Linna talu (joonis 2). Nimi on tõenäoliselt tuletatud samas kõrval paik-

nenud Linnamäe põllu nimest (EAA, f. 3724, n. 5, s. 2946). Läheduses paikneva Viltina Rutiränga kalme kõrval asuva põllu kohta olevat vanad inimesed teadnud rääkida, et kunagi olevat seal olnudki linn (kuuldud kohalikelt 2006. aasta suvel).

Saaremaa rannalade uurimine on osutanud omapärasele nähtusele, et kunagised rohkem või vähem kindlalt lokaliseeritud sadamakohad on sageli tähistatud toponüümidega, mis viitavad linnale või linnamäele (Mägi 2004a: 145–146). Näiteks oli Tornimäe kiriku alune küngas, mis mitmete arheoloogiliste kaevamiste põhjal otsustades kujutas enesest viikingiaegset sadamakohta, veel 19. sajandi algul tuntud ja isegi kaartidele märgitud kui Linnamägi. 19. sajandi jooksul asendus nimi Linnamägi nimega Sillamägi, hiljem jäi käibima üksnes Tornimäe nimi (EAA, f. 2072, n. 3, s. 419; Luce 1811; Holzmayer 1868; Mägi 2005). Linnamägedena on rahvasuus tuntud ka mõned kõrgemad ja järskude nõlvadega soosaa- red, kus aga puuduvad igasugused jäljed inimtegevusest. Osadel juhtudel, näiteks Ida-Saaremaal Neemi küla lähikonnas ning Kurus Tõnija külast umbes 3 km ida pool, on põhjust oletada ka esiajaloolist sadamakohta taoliste „linnamägede“ läheduses (Mägi 2004a: 145–146). Legend kunagisest linnast – nn. „Linna kivesaid“ – on pandud 1920. aastatel kirja Kärla kihelkonnas Kogula küla ümbruses (SMM 1924: 88) kohas, mis topograafiliste näitajate poolest sobiks muinasaja lõpu sadamakohaks. 2006. aastal seal toimunud proovikaevamised tõestasid, et tolleaegsel rannikul on tõepoolest toimunud küllaltki intensiivne inimtegevus; pealegi on rahva jutu järgi sealsest soost kunagi leitud laevakaared ning ankur (Mägi 2003; 2007b).

Mõnel juhul on arvatavad muinasaegsed sadamakohad markeeritud ka legendidega mõisatest. Nii on seesama Kuru saat rahvasuus seotud looga seal kunagi paiknenud mõisast; mõisaks on peetud ka viimase lähikonnas asunud võimalikku keskmise rauaaja jõesadamat Paemõisa (Mägi & Mägi 2002). Legend kunagisest mõisast on teada Kurevere küla kunagise ranna kohta (Mägi 2004b). Viimases 2007. aastal toimunud proovikaevamised osutasid üksnes nõrgale kultuurkihile (Treuman 2007), mitmetel kaudsetel andmetel on aga tõenäoline sadamakoht kusagil Kureveres siiski olnud. Ühelgi nimetatud juhul pole ajaloolistest allikatest tegelikult mõisa teada.

Võimustruktuuridega seotud kohanimesid võib käsitleda kui sümbo-

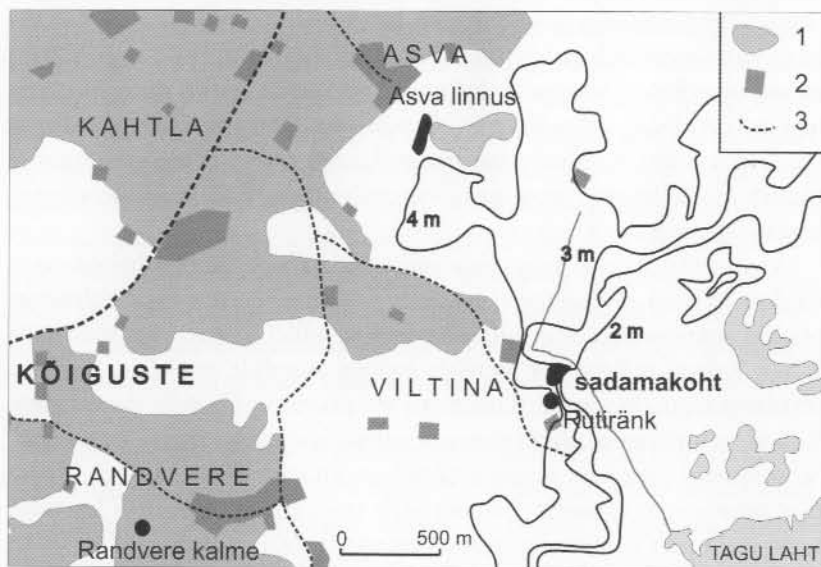
leid, mis manifesteerivad võimu kultuurmaastikul (näiteks Westerdahl 2002). Pole kahtlust, et linna, linnamäe või mõisa võib taolisteks sümboolteks pidada – tegeliku olemasolu korral eeldaksid nad kõik teatud kontrolli ümbritseva maastiku ja seda kasutavate inimeste üle. Kindlasti võib siin näha ka seost kunagiste sadamakohtadega, eriti sellistega, mille oli laiem tähtsus ja kasutajaskond kui lähitalu või väikeküla. Teatud aegadel võis sadamakohtadesse koguneda küllalt palju inimesi, mis võis anda alust ebamäärasele mälestusele kunagisest „linnast“. Pealegi olid sadamakohad seotud neid kontrolliva kohaliku eliidiga, millest ka seos võimukeskustega. Suuremate sadamakohtade juures paiknesid ju ka tegelikud linnused, mis tagasid korra ja julgeoleku, funktsioneerides sealjuures ilmselt ka poliitiliste ja religioossete keskustena. (Mägi 2007c)

Saaremaa muistsete sadamakohtade eripära, et need on praeguseks jäänud kuivale maale, ei tule ilmselt kasuks nende mäletamisele kohalikus traditsioonis sadamakohtadena. Kui folklooris siiski esines ebamäärane mälestus koha kunagisest olulisusest, võis see kergelt transformeeruda lugudeks endisaegsest mõisast või linnamäest. Eriti siis, kui ümbruskonnas leidis mõni domineerivam maastikuelement, mis pealegi sarnanes üldiselt teadaolevatele maalinnadele, omistatigi sellele kunagise võimukeskuse tähendus.

Vanu sadamakohti rahvasuus siiski mäletatakse ning vahel osatakse näidata ka neid markeerivaid lautreid. Üldjuhul on aga tegu ajaloolises plaanis suhteliselt hiliste külasadamatega, millel vanust ehk mõnisada aastat. Rahvas mäletab, et meri aja jooksul taandub, maatõusu tegeliku ulatusega kiputakse aga tihti liialdama või siis vastupidi, seda alahindama. Kohati teab pärimus siiski jutustada sellest, kui kaugelt meri „vanal ajal“ on ulatunud, osutades peaaegu täpselt muinasaja lõpu – keskaja alguse tõenäolisele rannajoonele. Näiteks võib tuua jällegi Kogula ja legendid sealsest „linnast“, mille alla meri olevat vanal ajal ulatunud (SMM 1924: 88). Nagu eespool näidatud, nii see muinasaja lõpus ka tõesti oli ning kohta kasutati ilmselt sadamana. Rahvapärimus väidab ka seda, et „vanad cestlased“ olevat purjetanud oma laevadega otse Valjala maalinna alla välja – ja tõepoolest, maalinna kasutusajal 12.–13. sajandil oli piki Lõve jõge ja selle haru tõenäoliselt võimalik jõuda linnusele suhteliselt lähedale. Tornimäest ida poole jääva madalama ala kohta mäletasid inimesed, et see olevat kunagi olnud saarlaste laevadele läbitav väin. Samakõrgusjoon-

te järgi otsustades muinas- ja keskajal see nii oligi. Juba kinnikasvav väin ja sellest ida poole jääv Kõrkvere saar on kujutatud sellisena veel 1650. aastal joonistatud kaardil (EAA, f. 308, n. 2, s. 28).

Muistsete sadamakohtade mäletamise osas on omamoodi erandiks Tornimäe, kus kohalikud on üldjuhul mitte ainult teadnud viikingite sadamat, vaid osanud seda ka näidata. Sealjuures osutatakse reeglina küll nn. Laevasillale, mis merelähedasel liigniiskel alal tundub ettekujutusega kunagisest sadamast igati sobivat. Ilmselt on tõesti tegemist kunagise paadisillaga, samakõrgusjoonte järgi otsustades kuulub see aga keskaega (Mägi 2005). Ka mälestus kunagisest sadamast on sekundaarne folkloor, mis algselt pärineb raamatutest, mitte esivanematelt. 19. sajandi algul, kui Johann von Luce kirjutas esimese ülevaate Tornimäest, ei mäletanud

Joonis 3. Viltina ja ümbritsev kultuurimaastik tänapäeval. 1 – põllumaad, 2 – hoonetega kaetud alad, 3 – teed

rahvas veel seda sadamakohana. Kohta oletas sadamakohaks alles Jean Baptiste Holzmayer (1868), misjärel see justnagu „meenuse“ ka kohalikele inimestele ning kinnistus seejärel kui autentne folkloor.

Sadamakohad nihkuvad merele lähemale

Aga pöördugem tagasi Viltinasse ja sealsele kultuurimaastikule (joonis 3). Kuigi Viltina külas leidus Linna ja Linnamäe nimelisi toponüüme, on sellest vähem kui pooleteise kilomeetri kaugusel paiknenud ka päris tõeline linnamägi. Jutt on Asva linnusest, mille kõrval on samuti teada Linnamäe põld. Raske uskuda, et Asva linnus oleks otseselt andnud nime Viltina ümbruse toponüümidele, oma oluline roll sealse kultuurimaastiku kujunemises sellel aga kahtlemata on.

Asvas, tollasel rannalähedasel saarekesel, paiknes kindlustatud asula, põhimõtteliselt linnus, juba pronksiajal. Juba tollal oli see tõenäoliselt seotud mitte niivõrd kohaliku põllumajanduse, kuivõrd pronksivalamise ja rahvusvahelise kaubandusega. Igal juhul pidi kusagil Asva kindlustise juures paiknema ka pronksiaegne sadamakoht, mida võib pidada Viltina sadama kaugeks eellaseks. Niipalju, kui on võimalik samakõrgusjoonte põhjal jälgida pronksiaegset rannajoont, pidi koht olema selleks igati sobiv.

Pronksiaegset sadamakohta Asvast siiski leitud ei ole ega ole selle lokaliseerimine kuigi tõenäoline ka edaspidi. Põhjamaade kogemus näitab, et meie ajaarvamise 5.–6. sajandist varasemaid sadamakohti on arheoloogiliselt peaaegu võimatu tuvastada (näiteks Carlsson 1992; Ulriksen 1998: 134–138, 194–195, 216–223). Skandinaavia maades on selliseid teada vaid üks – Lundeborg Taanis Fyni saarel, mis sai alguse juba rooma rauaajal (Crumlin-Pedersen 1991; Thomsen 1991). Miks see nii on, pole päriselt teada. Selge on see, et sadamakohad eksisteerisid kindlasti ka enne 5.–6. sajandit; võimalik aga, et kultuurikiht taolistes kohtades on äärmiselt napp. Arvatakse, et varasemal ajal puudusid keskmad sadamad, kuna võim ei olnud veel kuigivõrd kontsentreerunud koondamaks oma kontrolli alla suuremaid sadamakohti. Seega oli tegu üksnes rohkearvuliste väikesadamatega, mida eriti intensiivselt ei kasutatud ja seetõttu ei jäänud neist maapõue ka kuigi selgeid jälgi. Seda enam, et metalli kasutati esiajaloo varasematel perioodidel vähem, suurem osa hilisemaid sadamakohti on aga leitud metalliotsija kaasabil.

Asva pronksiaegset kindlustatud asulat on kaevatud üsna palju (näiteks Indreko 1939; Lõugas & Selirand 1989: 204–205). Koht oli veidi aega kasutusel ka ajaarvamise vahetuse paiku, millest pole säilinud kuigi palju leide. Meie ajaarvamise 6.–9. sajandil seisis aga kunagise kindlus-

tatud asula kohal, nüüdsel kitsal rannalähedasel neemikul, jälle linnus. Maapind oli küll vahepeal tõusnud, ümbruskond sobis aga endistviisi sadamakohaks: just siin moodustus tuulte eest hästi kaitstud lahesopp, kus sügavam vesi ulatus sobiva kallakuga rannale päris lähedale. Ka seda eel- ja varaviikingiaegset sadamakohta pole seni suudetud leida, selle leidmise tõenäosus on aga hoopis suurem. Tundub igati loogiline, et ka celviikingiajal püstitati linnus Asvasse, esmapilgul kõrvalisse kohta, just sadamakoha turvamiseks.

6.–9. sajandi jooksul võis sadamakoht mitu korda nihkuda, kui maapind tõusis ja vanad sadamad muutusid laevadele raskesti ligipääsetavaks. Topograafiliste joonte põhjal peaks hiljemalt 9.–10. sajandil olema sadamaks sobiv asukoht olnud juba Viltinas, väikese lahesopikese läänekaldal, kus praegu paiknevad Käo-Matsi talud. Sinnasamasse nõlvakule jääb Linnamäe põld ning tolle kõrvale kunagise Linna talu ase. Arheoloogilised uuringud Linnamäe põllul otseselt mingeid tulemusi andnud ei ole, tõenäolisem olekski neid saada Käo-Matsi talude alt. Paraku on talud selles kohas paiknenud juba pikka aega, jättes ka endast maha kultuurikihi. On raske öelda, kas selle all võiks leida ka viikingiaegse tegevuse jälgi.

Ilmselt hakkas nimetatud lahesopp kinni kasvama juba viikingiaja lõpupoole, igal juhul kasutati 11.–12. sajandil sadamana praeguse soise ala serva Käo-Matsist mõnisada meetrit kagu suunas. See on koht, kus aastatel 2004–2006 toimusid arheoloogilised kaevamised. Asva linnus oli selleks ajaks taas maha jäetud, võib-olla seetõttu, et Viltina sadamakohast oleks see jäänud juba 1400 m kaugusele, merepiirist cemale, ning linnuse funktsioneerimine sadamat turvava kindlustisena oleks olnud problemaatiline.

Kuhu nihkus sadamakoht 13. sajandil, pole jällegi teada. Järk-järguline nihkumine on jälgitav väga paljudes ajaloolistes sadamakohtades (Mägi 2004a: 147–152; Skandinaavia paralleelid näiteks Lundström 1981; Carlsson 1999: 181–184), 12. sajand oli aga eriti kiire maatoosu aeg, mis tingis paljude sadamakohtade ümberpaiknemise merele märgatavalt lähemale (näiteks Callmer 1991; Mägi 2007c). Vahest oli keskaegne Viltina sadamakoht *Kofferra* ja *Mürke* talude lähikonnas, nagu võiks kaudselt viidata selle ala kuulumine Audla mõisale hilisemal ajal? 17. sajandi lõpul paiknes Viltina sadama järglane igal juhul juba peaaegu kaks kilomeetrit lõuna pool, Ruhves, kuhu selleks ajaks oli tekkinud ka rannaküla (EAA, f. 308, n. 2, s. 64).

Kaevamised Viltina kivikalmetel

Viltina küla ümbrust võib pidada arheoloogiliselt üheks paremini uuritud piirkonnaks Saaremaal. Asva kindlustatud asula kaevamised algasid juba 1934. aastal ning jätkusid seejärel vaheaegade kuni 1966. aastani. Enamik Kõiguste poolsaarel paiknenud muistiseid kaevati kiirustades läbi 1940. aastal seoses plaaniga rajada sinna Nõukogude sõjaväebaas. Suur Viltina Rutiränga kalmistu pindalaga 3236 m² kaevati läbi kõigest kahe kuu jooksul, samal ajal toimusid tööd ka Randvere rooma rauaaegsel ja viikingiaegsel kivikalmel. Kuigi arheoloogid tegid kahtlemata oma parima, ei võimaldanud taoline kiirustamine pöörata kaevamismetoodikale kuigi palju tähelepanu. Nii näiteks jäi Rutiränga kalmes suur osa kivikihist täielikult registreerimata.

Viltina Rutiränk kui muistne kalmekoht oli kohalikele teada juba enne arheoloogiliste kaevamiste algust. Põllutööde käigus, mis ilmselt olid kalmet ka pisut rikkunud, oli sealt eri aegadel saadud mitmesuguseid leide (SMM 1924: 105; Vassar 1940). Kaevamistel saadud leiud dateerisid kalme põhiliselt 10.–12. sajandisse, kuid kõige rohkem ja rikkalikema panustega surnuid oli sinna maetud 12. sajandil. Ülejäänutest erinesid kolm laibamatust, mis panuste põhjal otsustades kuulusid 13.–14. sajandisse. Kuna suuremas osas oli tegu tolle aja Eestile iseloomulike segatud põletusmatustega, jäi kalmesse maetud inimeste täpsem arv ebaselgeks. Artur Vassara arvutuste kohaselt oli Rutiränga idapoolmikku, mida tema kaevas, maetud umbes viiskümmend inimest (Vassar 1940). Seega võiks maetute arv kogu kalmes olla olnud umbes sada. Leidude järgi otsustades oli nende hulgas nii mehi kui ka naisi. Juhul, kui tegemist oli perekondlikul printsiiбил toimiva matmiskohaga, nagu Eesti kivikalmete kohta üldiselt arvatakse, võis Rutiränka oma surnuid matta kaks-kolm peret (Mägi 2002a: 60–63).

Leitud matusepanustest moodustasid suure osa relvad ja hobuseriistad – jalused, ratsmete osad, suuraud – seega esemed, mida üldiselt seostatakse ühiskonnas, kus sõjamehestaatus on kõrges hinnas, sotsiaalse eliidi-ga. Enamikust Saaremaa kivikalmetest eristas Rutiränka ka sealt leitud savinõukildude suur variantiderikkus. Peale rikkaliku kodumaise keraamika saadi kalmest mitmeid potte, mis tõenäoliselt olid toodud Saaremaale ülemerenaabrite juurest (Mägi 2002a: 60–63; Tvauri 2005: 87–118).

Seegi nähtus, mis annab tunnistust kalmet hallanud perekondade osalemisest rahvusvahelises kaubanduses, näib rääkivat nende inimeste kõrge sotsiaalse staatuse kasuks omaaegses ühiskonnas.

Viltina sadamakoha tagamaa mõistmisel on oluline ka Randvere kalme. Sealsete kaevamiste tulemuste analüüs osutas, et 11. või hiljemalt 12. sajandil Randvere kivistalmesse matmine praktiliselt lõppes: hilisemast ajast on teada üksnes laste matuseid. Võib oletada, et Randvere olulisi perekonna surnud, kes varem sängitati kohalikku kivistalmesse, maeti 12. sajandil samuti Viltina Rutiränga, mis seletaks ka sealsete matuste suure arvu. Ülejäänud Rutiränga matmiskohana kasutanud perekonnad olid ilmselt pärit Asvast või lähemast ümbrusest. Tõenäoliselt olid need inimesed, kellel oli piisavalt jõuvõimu Viltina sadamakoha kasutamise reguleerimiseks ning kes manifesteerisid seda rannikul asuva kivistalmega (Mägi 2002a: 47–49, 62). Kalmete koondumine Viltinasse osutab seega kas merendusliku tegevuse osakaalu suurenemisele kohalikus ühiskonnas või Viltina kui religioosse tähendusega koha tähtsuse kasvule 11.–12. sajandil.

Ajapuudusest hoolimata viidi 1940. aasta kaevamiste ajal siiski läbi ka rida ümbruskonna inspeksioone. Nende käigus olevat leitud Kõiguste poolsaare lõunapoolses osas kolmas kivistalm, millel aga arheoloogilisi kaevamisi enam teostada ei lubatud. Artur Vassar ja Marta Schmiedehelm, kes juhendasid töid Rutiränga kalmel, kontrollisid ümbruses leiduvaid arvukaid kiviseid künkaid ja jõudsid järeldusele, et rohkem kalmeid lähikonnas pole. Nagu on näidanud hilisem uurimistöö, polnud neil selles osas õigus.

Nõukogude sõjaväerajatised hävitasid siiski vaid osa Kõiguste poolsaare lõunapoolsemaid muistiseid. Eestisse jõudnud II maailmasõda muutis plaane ning suurematest rajatistest Kõigustes loobuti. Vahepeal välja saadetud kohalikel elanikel lubati oma kodudesse tagasi pöörduda. Ilmselt võib seda Viltina ümbruskonna kivise pinnase teeneks lugeda, et nõukogude-aegne maaparandus jättis siinsed alad suures ulatuses puutumata. Nii säilisid perifeerse staatusega Kõiguste poolsaarel mitmed arheoloogilised muistised, mis mõnel viljakama mullaga alal paiknedes oleks praeguseks ilmselt hävinud.

Viltina sadamakoht

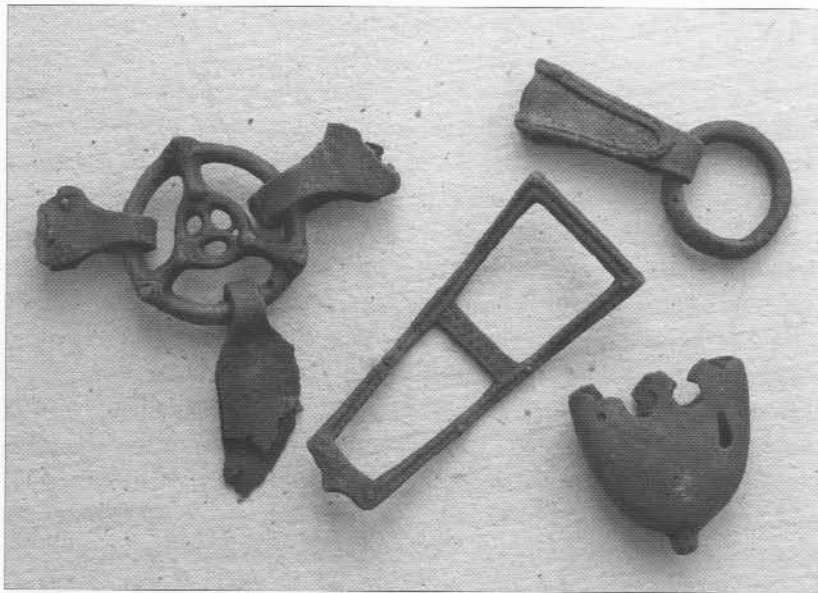
Vassar oli esimene, kes märkas Rutiränga kalme asukohta omaaegsel randumiseks soodsal rannikul ning oletas sadamakoha olemasolu selle lähikonnas (Vassar 1940). Carlssoni uurimistöö Ojamaal on osutanud otsesele seosele kunagisel rannikul paiknevate kivistalmete ja sadamakohade vahel (Carlsson 1992). Kuigi see pole nii kõikides Skandinaavia osades (seose puudumisele näiteks Taani rannaaladel on osutanud Ulriksen 1998: 113–142; Christoffersen 1996), iseloomustab senise uurimistöö põhjal Saaremaad samasugune korrelatsioon. Ilmselt on see seotud siinsete kivistalmete monumentaalsusega ja omaaegsel maastikul domineerimisega, igal juhul markeerivad kõik kunagisel rannal paiknenud kalmed Saaremaal alasid, mis nii kultuuriliste kui ka topograafiliste näitajate poolest sobiksid sadamakohtadeks (Mägi 2004a: 140–142, 147–152).

Vassar juhtis oma aruandes tähelepanu ka sellele, et Rutiränga kalme idaserval, seega vastu kunagist rannikut, leiti iseäranis rohkesti paadineete. Needid polnud põlenud ning nende ovaalse leviku järgi maapinnal võis oletada, et tegu oli kohapeal kõdunenud paatide jäänustega. Maapind neetide ümber oli kividest peaaegu lage ning sealt saadi vaid üksikuid muid leide. Kuna puudusid ka inimluud, oletas Vassar, et tegu oli kas kenotaafide² või paadimatustega, kus luud olid täielikult kõdunenud (Vassar 1940).

Viltina paatide alternatiivne tõlgendus on, et tegu polnudki tavapärasest mõttes matustega – sest miks muidu puudusid nii luud kui põhimõtteliselt ka panused, – vaid paatidega, mis olid tahtlikult toodud kivistalmesse äärealale kõdunema. Seega võis olla tegu pigem paatide rituaalse matmisega, sarnase nähtusega, nagu on ka paatide põletamine jaanipäeval või nende kõduneda laskmine kiviaedade peal. Komme viia vanad paadid kõdunemiseks kivistalmesse on teada ka näiteks Karjalast ning soome arheoloog Nils Cleve on selle tavaga seletanud paadineetide sagedast leidmist Soome kivistalmelt (Cleve 1978: 86–89 ja seal viidatud kirjandus).

Vassara poolt esimesena oletatud sadamakoht leiti Rutiränga kalmest 50 meetrit kirde poolt 1999. aastal (Mägi 2000). Esmalt osutas selle soo-

² Kenotaaf on sellise surnu rituaalne matus, kelle jäänuseid pole mingil põhjusel antud kohta võimalik matta.

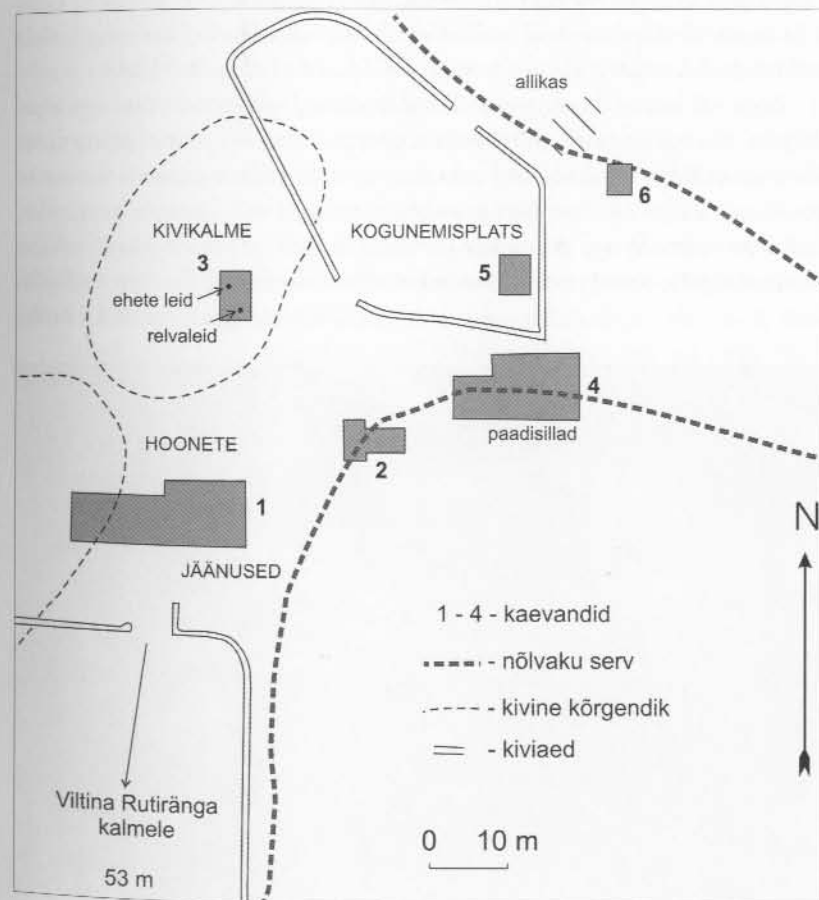
Joonis 4. Inspeksioonide ajal Viltinast leitud asju. Marika Mägi foto

veere, mis 800–900 aastat tagasi oli veel mererand, kunagisele kasutamisele inimese poolt üksnes ümbritsevast 3–4 korda kõrgem fosfaadisaldus maapinnas. Prooviaukudest tuli välja tume muld, milles leidus mõningaid põlenud kive, luukilde ja söetükikesi. Hilisemad metalliotsija abil tehtud arheoloogilised uuringud tõid päevavalgele ka metallasju: pandlaid, võõnaaste, kirve, pronksist ja hõbedast esemekatkeid, araabia hõberahasid, kaaluvihhte ja paadineete (joonis 4). 1999. aasta leidude seas oli märkimisväärsim kogum 11. sajandi relvi ja muid mehele kuulunud asju, mis leiti hunnikus kivide vahelt, tõenäolisest senitundmata kivikalme Rutarängast umbes 100 meetrit põhja pool. Kuna luid leiu lähikonnast ei saadud, võib oletada, et tegu oli jällegi kas kenotaafiga või olid relvad peidetud kalmesse mõne sealse surnu täiendava matusepanusena, omamoodi ohverdusena. Uus kivikalme nimetati Kāo-Matsi kalmeks (Mägi 2000).

2004.–2006. aastal viidi Viltina vastavastatud sadamakohas ja selle kõrval oleval kivikalmele läbi arheoloogilised kaevamised. Neid juhatas

käesoleva artikli autor, keda eri aastatel abistasid erinevad assistendid. Tegu oli Tallinna Ülikooli arheoloogia õppetooli seminarkaevamistega, kus suur osa kaevajatest olid TLÜ arheoloogiaüliõpilased. Uuringud toimusid koostöös Saaremaa Muuseumiga, kuhu jäävad ka kaevamistel saadud leiud (SM 10464).

Kokku kaevati Viltinas läbi 330 m², mis jagunes kuue eri kohas paikneva kaevandi vahel (joonis 5). Kaevandite asukohad olid valitud selliselt, et oleks võimalik saada ülevaade sadamakoha ülesehitusest ning selle eri osade funktsioneerimisest. Enam-vähem see ka õnnestus.

Joonis 5. Arheoloogilised kaevamised Viltina sadamakohal 2004. –2006. aastal

Sadamakohal paiknenud hooned

Esimene ja kõige suurem kaevand hõlmas sadamakoha lõunapoolset, s. t. Rutirängale kõige lähemal paiknenud osa, kus varasemate leidude põhjal oli alust oletada elamujäänuseid. Selles osas ei tulnud arheoloogidel pettuda. Nimetatud ala kultuurkiht oli üldiselt väga õhuke, selle väljapuhastamisel ilmusid aga nähtavale kivide vööndid ja read, mis markeerisid kunagiste kergete ja võrdlemisi väikeste hoonete piirjooni (joonis 6). Samasuguseid hoonejäänuseid on leitud mitmel Soome ja Skandinaavia asulakohal (näiteks Westerdahl 1989: 101–104, joon. 70). Enamik selliseid hooned oli püstitatud traditsioonilises põikpalktehnika ning kivide vööndid olid ilmselt seinte alumiste palkide vahele topitud kivid.

Tegu oli mitme hoonega, mille päris täpsed piirjooned jäid aga ebaselgeks. See oli tingitud ehitusstiilist: põikpalkhoonete alla ei rajata tavaliselt korralikku vundamenti, eriti kui on tegu tugeva paese ja kruusase pinnasega nagu Viltinas. Samal põhjusel polnud vaja kaevata postiauke, hoonete puitosad aga paerikkas pinnases ei säili (arheoloogilised näited vt. Lavi 2005; etnograafilised Ränk 1939; Tihase 1974). Siin-seal võis küll täheldada ringikujulist, umbes 20 cm läbimõõduga tühimikku ümb-

Joonis 6. Hoonejäänused kaevandis nr. 1. Marika Mägi foto

ritsevad kive, mis tõenäoliselt markeerisid kunagisi poste, mida oli kividega toetatud. Võib arvata, et koha 150–200-aastase kasutusaja jooksul oli majakesi ka tugevasti ümber ehitatud. Ilmselt olid hooned võrdlemisi väikesed ning ehitatud tihedalt üksteise kõrvale. Hooneid mõõtmatega umbes 4 x 5 meetrit on kaevatud ka mujal Eestis (näiteks Lavi 2005) ning eriti levinud on need olnud linnustel, kus ehitusruum oli piiratud. Sama võib oletada ka Viltina sadamakoha kohta.

Kuigi muude arheoloogiliste kaevamiste põhjal otsustades olid Eesti tollastes eluhoonetesse ehitatud enamasti kerisahjud, Viltinast ühtegi ahju ei leitud. 1. kaevandis oli kahes kohas tegu kunagise lahtise koldekohaga, neist ühes olid põlenud kivid hiljem laiali aetud. Leiti ka üks kividest püstitatud pealt lahtine U-kujuline kolle. On mõneti kummalinenentida, et täpselt samasuguse kividest kolde, nagu selle olid ehitanud 11. sajandi inimesed, olime ise pannud püsti vaid mõnikümmend meetrit eemal, et kaevajatele lõunaks suppi keeta. Taolised lahtised kolded ja ahjude puudumine 11.–12. sajandi ehitistes räägivad aga sellest, et ilmselt vajatigi neid üksnes sel ajal, kui ilm oli soojem ja meri laevatatav. Talvel Viltina sadamakohta ei kasutatud ning seetõttu ei olnud ka vajadust majadesse korralikke ahje ehitada.

Omaegsest rannanõlvakust vaid 10 meetri kaugusel oli paiknenud ümmarguse põhiplaaniga kerge hoone, millest oli säilinud raudkividest ring läbimõõduga 2,8 m ning tulease hoone sees. Kividele olid ilmselt tuginenud püstpalgid. Tegu oli püstkoja-laadse kerge ehitisega, millised ajaloolise aja taludes olid sageli kasutuses suveköögina. Arheoloogilistel kaevamistel on ka varem leitud ümmarguse põhiplaaniga kergete hoonete jäänuseid. Selline uusaegne hoonejäänus tuli välja Proosa asulakohal Tallinna lähedal, kus seda tõlgendati kui aita või mingit hoiuruumi (Deemant 1986). Ka teisest Saaremaal kaevatud viikingiaegsest sadamakohast – Tornimäelt – leiti kividest poolkaar läbimõõduga 2–2,75 meetrit, mis ilmselt oli säilinud sarnasest ringikujulisest ehitisest (Mägi 2005).

Hoonejäänuste alt saadi savinõukilde ja loomaluud, sekka üksikuid metallesemeid. Viimaste hulgas oli rohkesti raudnaelu ning neete, millest eriti esimesed viitavad samuti puithoonestusele. Kohati oli laike, kus leiud täielikult puudusid. Eclpoolkirjeldatud ringikujulisest hoonest põhja pool tuli vaid umbes 6 m² suuruselt alt välja mitukümmend paadineeti, naela, needikatket ja muid raudeseme katkeid, lisaks lusikpuur (joonis

Joonis 7. Puidutööga seotud asju: lusikpuur, naaskel, naelad ja needid. Marika Mägi foto

7). Juba varem oli siit leitud kirves. Samas leidis rohkesti veel põletamata ja põlenud luid. Seda kohta tõlgendati puidutöökoja jäätmehunnikuna. Töökoda ise võis jääda kaevandist põhja poole, alale, kus sarnased hoonejäänused maapinna järgi otsustades jätkusid veel mitmekümne meetri ulatuses.

Paadisildade jäänused

Juba üsna kaevamiste alguses üritati leida ka konkreetsete sadamaehitiste võimalikke jäänuseid. Skandinaavia maades on oletatud, et pea kõigis muinasaja lõpu sadamates leidis kergeid puitkonstruktsiooniga paadisildu, mille püstitamine on suhteliselt lihtne ning mis tegid ajutise randumise märgatavalt kergemaks kui viikingilaeve igakordne kaldale vedamine. Nende kõrval on leitud ka lautreid ning paadimaju, keskmatest sadamakohtadest ka kividest ehitatud kapitaalsemaid muule.

Viltina sadamakoha nõlvaku esimene kaevand – kaevand nr. 2 – kaldaehitiste seisukohalt mingeid tulemusi ei andnud. Kaevandi kohal oli

regu võrdlemisi lauge nõlvakuga, kus igasugused leiud puudusid ning mida ilmselt ei olnud randumiseks kasutatud. Kultuurkihi seljandikul kõrgusi mõõdistades märkasime aga, et kahel 6–11 meetri pikkusel lõigul oli kallak soo suunas tunduvalt järsem, jättes mulje, nagu oleks kunagist mereranda neis kohtades kunstlikult järsemaks kaevatud. Neist kohtadest lõunapoolsemale sai rajatud kaevand nr. 4.

Kaevandisse jääv nõlvakuosa oli kaetud küllaltki paksu mullakihi, mis oli kas erosiooni tõttu piki nõlvakut alla varisenud või kuhjunud sinna hilisemate tormide ajal. Nõlvaku lääneosas moodustasid välja puhas-tatud kivid peaaegu nelinurkse, sirgete servadega konstruktsiooni mõõtmetega umbes 3,5 x 3,5 m. Konstruktsiooni sisse, nõlvaku servast 1,6 meetri kaugusele jäi kaks kividega ümbritsetud selget postikohta. Üldiselt samalaadne, kuigi veidi väiksem (mõõtmed 2 x 2,6 m) ja osalt varisenud kivilade tuli välja ka kaevandi kirdeosas, eelmisest 4,2 meetri kaugusel (joonis 8). Selgeid postikohti polnud siin võimalik tuvastada, kuigi ka see lade oli ilmselgelt inimkätega tekitatud. Nõlva all ilmus erosioonikihi alt nähtavale umbes ühe meetri laiune ja mõnekümne sentimeetri kõrgune

Joonis 8. Paadisildade jäänused kaevandis nr. 4. Marika Mägi foto

kruusaseljandik, mille hari kulges paralleelselt nõlvakuga edelast kirdesse. Selline kuhjatis võis oma praegusele kohale tekkida mõne suurema tormiga ajal, kui meri oli juba mõnevõrra taganenud ja nüüdne soo oli veel merelaht.³

4. kaevandis paljandunud konstruktsioonid võib rekonstrueerida kui kahe paadisilla alguskohad: kaks postidele toetunud paadisilda olid ehitatud pea paralleelselt, teineteisest 4,2 meetri kaugusele rannikuga risti. Vähendamaks lainetega tekkivat erosiooni olid nõlvale jäänud postid kividega toetatud. Pole teada, kui pikalt paadisillad kunagisse merelahte ulatusid, küll võib aga arvata, et neid ehitisi uuendati korduvalt. Nõlvakut ääristavate kivide vahelt saadi üksikuid viikingi- ja hilisrauaaegseid savinõukilde ja raudnaelu. Kuigi leiud pole sajandi täpsusega dateeritavad, osutavad nad paadisildade kasutamisele samal ajal, kui toimus inimtegevus kogu ümbritseval alal.

Paadisildu on Viltina sadamakohas olnud siiski rohkem kui kaks. Piki kunagist rannikut ida suunas liikudes jääb nimetatud paadisildadest 16 meetri kaugusele teine järsemaks kaevatud nõlvakuosa, sedakorda 6,5 m pikkune. Võib arvata, et siingi on tegemist eelnevatele sarnaneva paadisilla jäänustega. Ei saa välistada, et kunagisel kaldapealsel on olnud enamgi sadamakonstruktsioone, kuigi nende selged maapealsed jäljed mujal puuduvad.

Saaremaa sadamakohtadest on andmeid puidust kaldakonstruktsioonidest ka Viltinaga umbes samaaegsest Pälla jõesadamast, kus need kaevati välja 2007. aastal. Siingi oli tegu plankudest platvormiga, mis tugines postidele ning mille tarvis oli jõekallast kai kohas järsendatud (Mägi & Nurk 2008). 19. sajandi alguse kirjutistes mainitakse võimalikke kai või paadisilla jäänuseid ka Tornimäe sadamakohas. Nimelt olevat kohalikud talupojad Tornimäe sadamakoha moodustava künka jalamil kündes leidnud „puidust palissaadi“ jäänuseid (Luce 1811; Mägi 2005).

³ Ranna moodustumisega seotud küsimustes on väärtuslike nõuannetega abistanud Tallinna Ülikooli Ökoloogia instituudi teadur Hannes Tõnisson, keda tahaksime siinkohal tänada.

Ümbritsev tara ja kogunemisplats

4. kaevandi kirdepoolseimas otsas oli nõlvaku, kunagise mereranna, serv ääristatud mitmekordse kivide reaga, mis nägi välja nagu kiviaia tald. Võib oletada, et siin oli olnud kiviaia peale rajatud puust tara. Umbes samasugune selgepiiriline kivivöönd ääristas nõlvakut ka 2. kaevandis, kus igasugused märgid muudest rannachitistest puudusid. Eelnevatest veelgi selgem paekividest laotud müüri või kiviaia alus tuli välja 6. kaevandist, põhja poole jääva viikingiaegse merelahe servast. Siin olid kivid säilinud selgelt mitmes kihis.

Kuigi nõlvaku serva puhastati välja vaid üksikutes lõikudes, võib oletada, et sarnane kiviaed ja sellel paiknev tõenäoline puittara ümbritsesid kogu Viltina sadamakoha kompleksi. Ebamäärasel mälestusel siin kunagi paiknenud „linnast“ võis seega olla rohkem alust, kui esmapilgul arvata võis. Perioodidel, mil koht oli kasutuses, võis see tõesti välja näha kui väike linn või linnus – mis varasemas tähenduses oli ilmselt üks ja seesama.

Paadisildade kõrval olev ala nõlvaku peal, mida kaevand nr. 4 osalt lõikas, torkas silma selle poolest, et siin puudusid kivid täielikult ning ka leiumaterjal oli võrdlemisi napp. Arvestades Viltina pinnase üldist kivirohkest jäi vägisi mulje, et maapinda oli siin kividest tahtlikult puhastatud. See võib olla seletatav rohke inimtegevusega, mis paadisildade kõrval arvatavasti toimus ning mille käigus kivid oleksid olnud üksnes takistuseks.

Silma jäi ka see, et vaid mõne meetri kaugusel kunagistest paadisildadest on tänapäeval väike maalapp ümbritsetud vana kiviaiaga. Aed on märgitud 19. sajandi kaardile, mitte aga 17. sajandi lõpu kaardile, mistõttu võib arvata, et ala ümbritseti kiviaiaga 18. sajandil või 19. sajandi algul. Katsed metallotsijaga näitasid, et kohati leidis alal ka 11.–12. sajandi metall-leide, kivid näisid aga peaaegu puuduvat. Tekkis mõte, et 18. sajandil võidi kiviaiaga ümbritsetud ala kasutada väikese põlluna ja seda seetõttu, et seal, crinevalt lähiümbrusest, puudusid rohked kivid. Ehk olid kivid sealt kunagi ära koristatud?

Alale tehtud proovikaevand, kaevand nr. 5, osutas oletuste tõepärasusele. Pealmise kihi moodustas siin tüüpiline põllumuld, kus kivid täielikult puudusid. Põllumulla alune kiht koosnes kõvaks trambitud pinnast, kust leiti üksikuid savinõukilde, põlenud ja põletamata luid, veidi sütt ja mõni 10.–12. sajandi metalleseme katke. Välja tulid ka üksikud

suuremad looduslikus pinnases paiknevad kivid ning mõningad võimalike veelgi varasemate struktuuride jäänused, mille tähendus jäi ebaselgeks. Võis teha ettevaatliku järelduse, et juba 4. kaevandis täheldatud kividest puhastatud pinnas jätkub kaugemale, hõlmates tõenäoliselt kiviaiaga ümbritsetud maalapi suuruse ala. Kohta võib tõlgendada kui kogunemisplatsi, kus vähemalt enamiku ajast puudusid püsivamad ehitised. Kuna sadamakoha lõunapoolsem osa on olnud tihedalt hoonetega kaetud, oli vajadus kogunemiseks ja mitmesuguseks tegevuseks ette nähtud lageda platsi järele ilmne. Ala vahetult paadisildade kõrval sobis selleks kõige paremini.

Matused

Viltina sadamakoha läänepiiril paiknes umbkaudu põhja-lõuna-suunaline kivine kõrgendik, mis meenutas kivikalmet. 1999. aastal oli siit leitud kogum relvi ja muid esemeid (vt. eespool). Nimetatud leiukoha ümbrus saigi 2005. aasta kaevamistel valitud kaevandi nr. 3 alaks, lootuses aimu saada, mis tingimustes leiukogum kunagi maasse oli kaevatud.

Nagu osutasid põlenud luukillud, tules olnud metall-leiud ja keramika, oli tegu muinasaja lõpu Saaremaale iseloomuliku põletusmatustega kivikalmega, samasugusega, nagu Rutiränk. Suuremad kivid moodustasid kaevandi alal kohati ka kaari, selgepiirilise struktuur aga puudus, mis võib muuhulgas olla seletatav kaevandi väiksusega (4 x 2 m). Osalt kaevandi sisse jäänud silmatorkavalt suure raudkivi kõrvalt tuli seevastu järgmine 11. sajandi leiukompleks – sedakorda tüüpilistest Saaremaa naise ehetest koosnev (joonis 9). Nagu relvaleiuga, polnud ka sellega võimalik otseselt seostada inimluid, ka polnud esemed tules olnud. Seega võis jällegi olla tegu kas kenotaafi, täiendava matusepanuse või lihtsalt ohverdusega.

Lisaks kivikalmele tuli Viltina sadamakoha läbikaevatud alalt välja neli põletusmatust, mis asusid hoonestatud alal või vahetult hoonete kõrval. Pole siiski võimalik päris kindlalt öelda, kas need inimesed maeti sinna hoonete kasutamise ajal või vahetult peale seda. Kuigi see tundub esmapilgul ehk uskumatuna, on üksikute matuste leidmist otseselt sadamakoha sees ette tulnud ka Skandinaavia maades ja Soomes. Ka muude

Joonis 9. 11. sajandi naisechete kogum, mis leiti 3. kaevandist. Marika Mägi foto

maade sadamakohtadest leitakse sinna tõenäoliselt ohverdatud esemeid ning vahel koguni aardeid (näiteks Lundström 1981: 117–120; Carlsson 1999).

Kolm individuaalset põletusmatust leiti kaevandist nr. 1. Kõik need tulid välja suurte raudkivide vahelt ja olid kaetud risti-rästi sisse langenud paeplaatidega. Pole võimatu, et matused olid algselt olnud asetatud mingisugusesse paeplaatidega kaetud puukasti, mille kõdunedes kivid sisse langesid. Ühe matuse puhul võib oletada, et tuleriidalt toodud jäänused olid olnud mässitud kas sõbasse või põlle, nagu võiks otsustada laiali pudenenud rohkete pronksrõngakeste järgi. Taoliste rõngakestega ilustati tol ajal peamiselt nimetatud riideesemeid. Muud leiud selle matuse juures puudusid.

Ülejäänud kaks kaevandist nr. 1 leitud matust, ringikujulise põhiplaaniga hoonest 1–2 meetri kaugusel lõuna ja edela pool, kuulusid üsna kindlalt naistele, niipalju kui võib otsustada sulanud metallpanuste järgi. Leiti naiste noatupe pronksnaaste, hoburaudsõlgi, pronkskellukest ja –rõngakesi, rinnakee osi ja käevõrude katkeid (joonis 10). Esemed koos põlenud luudega olid mõlemal juhul levinud 2–3 m² suurusel alal, nagu Saaremaa tolle perioodi põletusmatustele omane. Panused dateerisid matused 10.–11. sajandisse.

Üks Saaremaa oludes võõrapärane põletusmatus tuli välja kaevandis nr. 2, rannanõlvakut ääristava tara aluse kõrvalt. Põlenud inimluud olid olnud pandud savinõusse ning kaetud lameda kiviga. Urnides põletusmatused on olnud levinud paljudel aladel, Saaremaa muinasaja lõpu kalmetes on luud aga alati puistatud kivide vahele (Mägi 2002a: 129–132).

Ümbritsevast erinevaid matuseid on täheldatud mitmete muinasajasete sadamakohtade juures. Eriti on see iseloomulik suurematele, kaubakeskusena funktsioneerinud sadamakohtadele, kus nähtust seletatakse sellega, et kalmistuile maeti seal talvitunud või muul põhjusel viibinud

Joonis 10. Naise põletusmatusest saadud esemeid. Marika Mägi foto

võõramaa kaupmehed, kes kohapeal juhtusid surema. Ka Saaremaal on vanu teateid võimalikest ebatavalistest matmiskohtadest selliste sadamakohtade lähikonnas, mis võisid omada piirkondlikku tähtsust. Näiteks on Tornimäe sadamakoha läheduses õigeusu surnuaeda haudade kaevamisel väidetavalt leitud põletamata luustikke koos juures olnud mõõkadega (SMM 1924: 102; Mägi 2005). 1866. aastal leiti baltipärase mõõgatupe ja üheteralise mõõgaga põletamata meheluustik Laadjalast, mis jääb Kaarma tõenäolisest piirkonnasadamast 1–1,5 km kaugusele (SMM 1924: 24; Mägi 2004a: 142).

Viikingiaegsel ja 12. sajandi Saaremaal peaaegu puudus põletamata matmise komme ning mõlemad nimetatud matmiskohti võib seetõttu pidada ebatavaliseks. Hiliseimaks sellekohaseks näiteks võib esialgsel andmetel pidada Salmelt leitud paadimatust kohas, kus kõigi näitajate põhjal võiks oletada olulist sadamakohta. Ka paadimatused on Saaremaal ebatavalised, eriti kui mõõnda, et Viltina Rutirängalt kunagi saadud võimalikud paadimatused olid tõenäoliselt pigem rituaalselt kõduneda lastud paadid.

Viltina võrreldes teiste Saaremaal kaevatud sadamakohtadega

Asulakohti on Saaremaal kaevatud vähe, õigupoolest ongi suuremaulatuslikud arheoloogilised kaevamised toimunud vaid Viltinas, Tornimäel ja Pällas. Ükski neist pole olnud inimeste tavapärane ja aastaringne elukoht. Nii Tornimäe kui ka Pälla kujutasid asukoha järgi otsustades enesest piirkondliku tähtsusega sadamakohti, mis ilmselt ka nende kultuurikihi intensiivsuses. Laiemaulatuslikult on kaevatud Tornimäed, kus mõnekümne sentimeetri paksune kultuurikiht sisaldas rohkesti savinõukilde ja loomaluud, aga ka väiksemaid metallesemeid, klaashelmeid ja isegi mõned relvad. Rohked koduloomade luud osutasid ilmselt põhiliselt söögile.⁴ Sama võib nentida Tornimäelt leitud suure hulga kalaluude kohta.⁵ Valdavalt oli tegu rannalähedase mere kalaliikidega, mida kohalikud kalamehed töid ilmselt müügiks sadamakohta külastavatele inimestele. Koha keskne asukoht ning ka kalaluude hulk ei luba siiski arvata, et tegu

⁴ Loomaluud on määranud TLÜ Ajaloo Instituudi osteoloog Liina Maldre.

⁵ Kalaluud määras TLÜ Ajaloo Instituudi palaeozooloog Lembi Lõugas.

oleks olnud üksnes kalasadamaga – ilmselt toimus seal ka teistsugune kaubitsemistegevus. Kohapealsele käsitööle viitavad löikejälgedega luud, mõned väikesed tööriistad, rauašlaki ja põlenud klaasmassi tükid. 2004. aasta kaevamistel suudeti lokaliseerida vähemalt üks rõhtpalktehnikas hoonealus. Nagu Viltinas, näisid ka Tornimäel olevat puudunud ahjud, kuid 1960. aastatel leiti mitu tuleaset. Nii Tornimäe asukoht, intensiivne kultuurikiht kui ka leiumaterjali sarnasus seitsme kilomeetri kaugusele jääva samaaegse maalinnaga lubavad oletada, et tegu oli Põide kihelkonna tähtsaima sadamakohaga (Mägi 2005).

Enam-vähem samasugune muinasaegne kultuurikiht tuli varauusaegse ladestuse alt välja Pällas. Erinevalt Tornimäest ja Viltinast paiknes Pälla jõe kaldal suudmekoha lähedal, mida võiks seletada ümbruskonna üldiselt väga laugja mereranna sobimatusena sadamakohaks. Kuigi Püha eristus eraldiseisva kihelkonnana alles keskajal (Mägi 2002b: 200–202), näib üsna varsti pärast ristiusustamist lähikonda püstitatud Püha kabel osutavat olulise sadamakoha paiknemisele Sutu lahe ääres (Mägi & Nurk 2008).

Viltinas oli tumedat, kultuurikihti indikeerivat mulda vaid kohati, enamikus oli aga tegu väga õhukese huumuskihiga, mille all paljandus kohe hilisrauaaegne horisont. Leitud savinõukildude ja loomaluude hulk oli Tornimäe ja Pällaga võrreldes märgatavalt tagasihoidlikum. Kultuurikihi vähene intensiivsus jätab mulje, et Viltinas viibiti vaid lühiajaliselt teatud perioodidel, samas kui Tornimäe ja Pälla sadamakohad olid ilmselt kasutuses hoopis pikemate perioodide jooksul, tõenäoliselt sel ajal, kui meri oli laevatatav.

Viltinas leidis aga tavapärasest asulakihist märksa rohkem metall-lei-de, sealhulgas mitmeid vöö- ja ratsmete osi. Inspeksioonide käigus metalliotsija abil kogutud esemete seas oli kaaluvihite, samuti kobaras koos leitud hõbedast ehtenõela katke ja araabia hõberahad, mis polnud tules olnud ning pärinesid seega tõenäoliselt asulakihist, mitte kalmest (joonis 11). Mitmed väikesed esemed, mis leiti Viltina hoonestatud alalt, olid vöö või ratsmete metalloosad, mis võib-olla olid juhuslikult kaotsi läinud. Teatud asju, eriti esemete kogumeid, võiks aga pidada ka ohverdusteks.

Silmatorkavalt rohkesti tuli Viltinast välja rauast neete ja naelu või nende katkeid – kokku ligemale kakssada, sealhulgas üle saja tõenäolise paadineedi. Paadineetide sadamakohtades tavalisest asulakohast sagedasemat esinemist on täheldatud Skandinaavias, aga ka näiteks Tornimäe

Joonis 11. Hõbeasjad ja kaaluvihid, mis leiti Viltinast inspeksiooni ajal. Marika Mägi foto

sadamakoha kaevamistel 1960. aastatel. Pällas paadineedi puudusid, mis võib aga olla seletatav sealset muinasaegset kihti hõlmanud kaevandi suhtelise väiksusega. Naelu leidis Viltinas rohkem neil aladel, kus ilmselt on olnud tegu kergete puitehitistega: 1. kaevandis hoonejäänuste juures ning sadamasildade juures nõlvakul. Arvatavaid paadineete saadi samuti esmajoones hoonestatud olnud aladelt, veidi ka mujalt.

Kogunemiskoht rituaalsel maastikul

Kõiguste poolsaare alguses paiknev Viltina jäi nii muinas- kui ka hilisemal ajal Saaremaa olulisematest keskustest vähemalt 15 kilomeetri kaugusele (Mägi 2007d). See oli ja on kultuurimaastikulises mõttes perifeerne ala, mida suures osas pealegi ääristasid sood. Seetõttu oli kommunikatsioon Saaremaa teiste piirkondadega maad mööda kindlasti keerulisem kui vee- teed pidi piki rannikut. Viltina oli tüüpiline merendusliku kultuuri asutisüksus, mille suhted välismaailmaga kulgesid soodsate sadamakohtade kaudu.

Tornimäe ja Pälla sadamakohad leidsid kasutamist ka hilisema ajaloos jooksul. Kiriku-alusel künkjal asunud Tornimäe sadamakoht jäeti küll maha juba 1000. aasta paiku, kuid keskaegne sadamakoht paiknes vaid 800 meetrit merele lähemal, tõenäoliselt seal praeguseni näha oleva kividest muuli juures. Ka vana sadamakoha lähikonnast on ehitustöödel leitud telliseid, mis võiks kaudselt viidata, et ehk paiknes seal keskajalgi mingi hoone. Järkuvalt oli ilmselt tegu piirkonna ühe olulisema sadamakohaga, mis orduajal seostus otseselt Uuemõisas paiknenud lauamõisa ehk maksude kogumise keskusega. Sadamakoht jäeti maha uusajal, kui Väike väin muutus suurematele veesõidukitele läbimatuks (Mägi 2005).

Pälla sadamakoht jäeti maha keskaja alguses ning ligemale nelja sajandi jooksul ei toimunud sellel metsade ja soodega ümbritsetud maalapikesel olulist inimtegevust. Koht võeti umbes poolteiseks sajandiks uuesti kasutusele 1580. aastate paiku, mil sinna püstitati väike kindlustatud mõisahoonet. Tõenäoliselt toimis seegi kohaliku nn. mõisasadama kaitsechitisena ning jäeti taas maha, kui kaubandus 18. sajandil linnasadamatesse kontsenteerus (Mägi & Nurk 2008).

Viltinas toimus inimtegevus 11.–12. sajandil ning peale mahajätmist ei võetud seda enam kunagi kasutusele. Kuna ala ei sobinud ka põllu- maaks, on seal hilisemal ajal toimunud äärmiselt vähe inimtegevust. Kultuurikiht on seega praktiliselt rikkumata, mis teeb selle uurimise arheoloogide jaoks eriti väärtuslikuks.

Arheoloogilised kaevamised Viltinas tõestasid vaieldamatult, et tegu on sadamakohaga. Võime seda ette kujutada kui kiviaia ja taraga piiratud ala omaaegse lahesopi ääres, kus tihedalt üksteise kõrval seisid väikesed kerged ehitised ning merre ulatus vähemalt kolm postidele tuginevat paadisilda. Paadisildade juures oli lagedam kõvaks trambitud pinnasega plats. Inimesed kogunesid Viltinasse vaid ajuti, võib-olla mõned korrad aastas, ning siis meenutas koht väikest taraga piiratud linna. Tõenäoliselt võtsid neist kogunemistest osa mitte üksnes lähikülade asukad, vaid mingi laiem piirkonna, võib-olla koguni hilisemate Valjala ja Põide kihelkondade elanikud. Igal juhul pääses Viltinasse kõige mugavamalt laevadega.

Kalasadama võimaluse välistab kalaluude täielik puudumine Viltinas, kus luumaterjal muidu säilis suhteliselt hästi. Viltina periferne asukoht lubab vaevalt oletada, et tegu võis olla kaubitsemiskohaga. Kaubitsemiseks sobisid tunduvalt paremini keskuste lähikonnas paiknevad sadamad,

näiteks Tornimäe. Inspektsiooni käigus Viltinast leitud kogum hõbedast, müntidest ja kaaluvihtidest võiks ehk pärineda kaotatud rahapungast. Sellised esemed ei tõesta tingimata kohapeal toimunud kaubandust, kuid osutavad tegevusele, millega kaasnes hõbedaga maksmine.

Kuigi kalmeid on leitud paljude sadamakohtade lähikonnast, on matmiskohtade kontsentratsioon Viltina ümbruses siiski silmatorkav. Kalmed ja võimalikud ohverdused viitavad sellele, et kohal oli sakraalne iseloom – ilmselt sinna mitte üksnes ei maetud teatud inimesi, vaid seal viidi läbi ka mitmesuguseid rituaale. Milliseid, on pea võimatu öelda: saarlaste ristiusu-eelsest usundist ei tea me praktiliselt midagi. Nagu teada samasugustest kohtadest Skandinaavias, kaasnes rituaalsusega tavaliselt ka ilmalikke funktsioone, näiteks kohtupidamist, kokkulepete või abielude sõlmimist, kindlasti ka teatud ostu-müügitehinguid. Kumb on sellisel juhul primaarne, kas rituaalne või praktiline pool, on võimatu eristada. Tõenäoliselt olid mõlemad võrdselt esindatud. Igal juhul pakub Viltina sadamakoha sakraalne funktsioon aga võimaliku seletuse koha mahajätmisele: rohkem kui rannajoon muutus ühiskond ning ristiusustatud saarlaste rituaalid toimusid üldjuhul siiski kirikutes ja kirikaedades. Kui kohta vast veel mõne aja jooksul osa inimeste poolt kasutatigi, kaotas see siiski oma varasema tähtsuse ning hüljati peagi hoopis.

Kõige tõenäolisem Viltina sadamakoha tõlgendus ongi niisii see, et tegu oli muinasaja lõpu kärejate kohaga, Skandinaavia *tingi*-kohtade Ees-ti vastega. Merendusega nii tihedalt seotud piirkonnas nagu Saaremaa on loomulik eeldada, et kärejatele koguneti merd, mitte maad mööda. Nagu mujal Põhjamaades, olid ka siin kindlaksmääratud kogunemiskohad tihedalt läbi põimunud rituaalide läbiviimisega. Teatud osa inimesi ka maeti Viltina ümbruse kalmetesse või otseselt sadamakohale. Kes need inimesed olid või millega nad selle au olid ära teeninud, peab paraku jääma saladuseks. Seni läbikaevatud matuste põhjal võib vaid nentida, et Viltinasse maeti nii mehi kui ka naisi, mille põhjal võiks oletada, et ka rituaalidest ja ehk ka koosolekutest võttis osa mõlema sugupoole esindajaid.

Muististekompleks, nagu seda on kaevatud Viltinas, on Eesti oludes ainulaadne ning peegeldab muinasaegsete inimeste elu tahke, millest meil ettekujutus peaaegu puudub. Pilti täiustavad veelgi Viltinaga suuresti paralleelselt toimunud arheoloogilised kaevamised teistel Saaremaa sadamakohtadel – Tornimäel ja Pällas. Kõik need on olnud kasutusel ligikaudu ühel ajal, nende leiumaterjal on aga erinev ja ilmselt oli teatud piirideni erinev ka funktsioon.

Viltina on olnud tõenäoliselt üks kohtadest, mis ristiusustamiselsete saarlaste elus mängis olulist rolli. Kogunemised sellel sadamakohal olid ilmselt pidulikeks sündmusteks, mida oodati pikisilmi – või ka ei oodatud, juhul kui arutusele tuli näiteks mõni kuritegu. Umbes samasugust kalmete kontsentratsiooni põllumaadest veidi eemal, aga samas kunagise looduslikult sobiva randumiskoha läheduses võib täheldada ka Kureveres ja Muhu saarel Mälas. Võimalik, et neiski kohtades oli tegu käraja- või rituaalsete kogunemiskohtadega. Kas selliseid kohti kogu Saaremaal võis olla rohkemgi, on meie nappide teadmiste valguses paraku võimatu oletada.

- Callmer, J.** 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. – *Hovdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark. 2. (Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter. XXII: 2)*, lk. 29–47.
- Carlsson, D.** 1992. Harbours and trading places on Gotland AD 600–1000. – *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200*. Roskilde, lk. 145–158.
- Carlsson, D.** 1999. “Ridanäs”. Vikingahamnen i Fröjel. Visby.
- Christoffersen, J.** 1996. Arkæologiske kilder. – *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense, lk. 33–42.
- Christoffersen, J., Porsmose, E.** 1996. Den fynske kystzones bebyggelsesmønstre i jernalder, vikingetid og middelalder. – *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense, lk. 154–160.
- Cleve, N.** 1978. Skelettgravfältet på Kjulo i Kjölo. II. Vikingatid och korstagstid. Gravfältet C. (*Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. 2.*). Helsinki.
- Crumlin-Pedersen, O.** 1991. Maritime aspects of the archaeology of Roman and Migration-Period Denmark. – *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. Proceedings of the Nordic Seminar on Maritime Aspects of Archaeology. Roskilde, 13th–15th March 1989*. Roskilde, lk. 41–54.
- Crumlin-Pedersen, O.** 1996. Kystforsvaret. – *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense, lk. 182–193.
- Deemant, K.** 1986. Der Siedlungsplatz von Proosa. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*. 1986, 35: 4, lk. 398–400.
- Holzmayer, J. B.** 1868. Osiliana. I. Das Kriegswesen der alten Oeseler. Arensburg.
- Indreko, R.** 1939. Asva linnus-asula. – *Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused*. Tartu, lk. 17–52.
- Lavi, A.** 2005. An addendum to the study of smoke cottages. – *Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogia Ajakiri. 9: 2*, lk. 132–155.
- Luce, J. W. L.** 1811. Das Schloss Mone auf Ösel, oder nähere Bestimmung der Lage derjenigen Festung, auf deren Einnahme durch die Deutschen 1225 die Unterwerfung der ganzen Insel folgte. Einladungsschrift der Arensburgischen Kreisschule. Riga.
- Lundström, P.** 1981. De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland. Uddevalla.

- Lõugas, V., Selirand, J.** 1989. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.
- Mellin, L. A.** 1798. Atlas von Lief- und Ehistland, oder von den beyden Gouvernements und Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. Riga, Leipzig.
- Mägi, M.** 2000. Weapons find and an ancient harbour site at Viltina Käo-Matsi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 1999*. Tallinn, lk. 92–99.
- Mägi, M.** 2002a. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. (*CCC papers*. 6.) Tallinn.
- Mägi, M.** 2002b. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. (Muinasaja teadus. 11.)* Tallinn, Tartu, lk. 169–232.
- Mägi, M.** 2003. Inspektsioonid Kogula külla Kärla kihelkonnas Saaremaal. (Käikiri TLÜ Ajaloo Instituudi topograafilises arhiivis Tallinnas).
- Mägi, M.** 2004a. "...Ships are their main strength." Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – *Estonian Journal of Archaeology*. 8: 2. *Special issue on maritime landscapes*. Lk. 128–162.
- Mägi, M.** 2004b. Inspektsioonid Kurevere ja Tammese külla. (Käikiri TLÜ Ajaloo Instituudi topograafilises arhiivis Tallinnas).
- Mägi, M.** 2005. Viking Age harbour site at Tornimäe, eastern Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2004*. Tallinn, lk. 65–75.
- Mägi, M.** 2006. Excavations on the coasts of prehistoric and medieval Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2005*. Tallinn, lk. 65–82.
- Mägi, M.** 2007a. Archaeological excavations at Viltina – a Viking Age harbour site and meeting place. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2006*. Tallinn, lk. 121–134.
- Mägi, M.** 2007b. Aruanne proovikaevamistest Kogula asulakohal Kärla khk Saaremaal, 11.–14. juulil 2006. (Käikiri TLÜ Ajaloo Instituudi topograafilises arhiivis Tallinnas).
- Mägi, M.** 2007c. Iru linnusest Püha Birgitta kloostriini. Merenduslik kultuurmaastik Pirita jõe alamjooksul. – *Kunstiteaduslikke uurimusi*. 4. Tallinn, lk. 17–40.
- Mägi, M.** 2007d. Two paths towards Europe: Iruste and Viltina, Saaremaa. – *The Significant detail: Europeanization at the Base of Society: the Case of the Baltic Rim 1100–1400 AD. (CCC papers. 9.)* Visby, lk. 216–225.
- Mägi, M., Mägi, T.** 2002. Archaeological fieldwork around Tõnija and

- Rõõsa on southern Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2001*. Tallinn, lk. 56–64.
- Mägi, M., Nurk, R.** 2008. An archaeological complex of river harbour and 16th–17th century stone buildings at Pällamõis on the southern coast of Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2007*, Tallinn, lk. 91–106.
- Näsman, U.** 1991. Sea trade during the Scandinavian Iron Age: its character, commodities, and routes. – *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. Proceedings of the Nordic Seminar on Maritime Aspects of Archaeology. Roskilde, 13th–15th March 1989*. Roskilde, lk. 23–40.
- Ränk, G.** 1939. Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus. I. Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid. Tartu.
- SMM** 1924 = Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. (Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused. II.) Tartu, 1924.
- Thomsen, P. O.** 1991. Lundeborg: a trading centre from the 3rd–7th century AD. – *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. Proceedings of the Nordic Seminar on Maritime Aspects of Archaeology, Roskilde, 13th–15th March 1989*. Roskilde, lk. 133–144.
- Tihase, K.** 1974. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn.
- Treuman, K.** 2007. Aruanne arheoloogilistest proovikaevamistest Kurevere külas Saaremaal 10.–13. juuli 2007. (Käikiri TLÜ Ajaloo Instituudi topograafilises arhiivis Tallinnas).
- Tvauri, A.** 2005. Eesti hilisrauaaja savinõud (11. sajandist 13. sajandi keskpaigani). (*Muinasaja teadus*. 16.) Tartu, Tallinn.
- Ulriksen, J.** 1998. Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord. Roskilde.
- Vassar, A.** 1940. Kaevamisaruanne Põide khk. Laimjala vl. Viltina kl. Peerna tl. "Rutirängal" 13. VI – 27. VII 1940. a. (Käikiri TLÜ Ajaloo Instituudi topograafilises arhiivis Tallinnas).
- Westerdahl, C.** 1989. Norrlandsleden. I. Källor till det maritima kulturlandskapet. Härnösand.
- Westerdahl, C.** 2002. The cognitive landscape of naval warfare and defence. Toponymic and archaeological aspects. – *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC–1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3–5 May 2000*. Copenhagen, lk. 169–190.

SAAREMAA MUUSEUM

KAHEAASTARAAMAT
2007 – 2008

KURESSAARE 2009